

Jurij Felsztinski, Władimir Pribyłowski, *Czas zabójców. Toksyyczna polityka Putina przeciw demokracji*, Bukowy Las, Wrocław 2022, ss. 584, ISBN 978-83-8074-438-7 (oraz inne wybrane publikacje J. Felsztinskiego)

Warto w tym miejscu przybliżyć postać autora recenzowanych publikacji. Jurij Felsztinski jest amerykańskim historykiem rosyjskiego pochodzenia, doktorem habilitowanym historii, publicystą i komentatorem rzeczywistości społeczno-politycznej współczesnej Rosji. Urodził się w Moskwie w 1956 roku. Stracił rodziców, gdy miał zaledwie 17 lat. W 1974 roku rozpoczął studia na Wydziale Historycznym Moskiewskiego Państwowego Uniwersytetu Pedagogicznego. W 1978 roku wyjechał ze Związku Radzieckiego, najpierw do Izraela, a następnie do Stanów Zjednoczonych. Kontynuował tam studia historyczne na Uniwersytecie Brandeisa, a następnie na Uniwersytecie Rutgersa, gdzie uzyskał stopień doktora (Ph.D.) historii. W 1993 roku w Instytucie Historii Rosji Rosyjskiej Akademii Nauk obronił rozprawę doktorską (habilitacyjną) pt. „Крушение мировой революции. Брестский мир. Октябрь 1917 г. — ноябрь 1918 г.” (*Upadek światowej rewolucji. Pokój brzeski. Październik 1917 r. – listopad 1918 r.*). Był pierwszym zagranicznym naukowcem, który uzyskał w Rosji stopień naukowy

doktora (habilitowanego). Jest autorem, redaktorem i współredaktorem szeregu publikacji książkowych, monografii wieloautorskich i opracowań dotyczących historii Rosji bolszewickiej, radzieckich służb specjalnych oraz archiwalnych dokumentów odnoszących się do historii Związku Radzieckiego. Autor książki *„Корпорация. Россия и КГБ во времена президента Путина”*. W latach 90. XX wieku Felsztinski zawarł szereg przyjaźni z wieloma rosyjskimi biznesmenami, politykami i publicystami. Zbliżył się politycznie m.in. do Borysa Bierzewskiego, z którym zaprzyjaźnił się. Wedle niektórych doniesień Bierzewski wspierał finansowo aktywność publicystyczną Felsztinskiego. Pod koniec lat 90. Felsztinski zawarł znajomość z ówczesnym pracownikiem Federalnej Służby Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej, Aleksandrem Litwinienką. Felsztinski pomógł Litwinience w przeprowadzce do Wielkiej Brytanii, a następnie rozpoczął wspólną pracę nad zbadaniem funkcjonowania FSB i aktywności służby pod koniec lat 90. XX wieku. Rezultatem tych działań jest publikacja książkowa *„ФСБ взрывает Россию”* (2002), w której Felsztynski wraz z Litwinienką opisał mechanizmy działania rosyjskiej służby, w tym prawdopodobny udział FSB w przeprowadzeniu zamachów na budynki mieszkalne w Rosji w 1999 roku. Współpracował z Siergiejem Juszenkowem i Siergiejem Kowaliowem w kontekście zbadania udziału FSB we wspomnianych zamachach na budynki mieszkalne w Bujnaksku, Moskwie i Wołgodońsku. Był aktywnym publicystą i komentatorem w szeregu rosyjskich środków masowego przekazu, w tym m.in. w Radiu Swoboda i kanale „GORDON”.

We wspomnianej publikacji *„ФСБ взрывает Россию”* (polskie wydanie: *„Wysadzić Rosję”*, 2007) Felsztinski przeświecił działania Federalnej Służby Bezpieczeństwa w kontekście przeprowadzenia w 1999 roku zamachów bombowych na budynki mieszkalne w miastach Rosji. Autorzy próbują odpowiedzieć w książce na zasadnicze pytanie dotyczące tego jak to się stało, że działania rosyjskich służb specjalnych i polityków upodobniły się do działań struktur Związku Radzieckiego. Starają się również rozstrzygnąć dylemat dotyczący roli narodu czeczeńskiego w konflikcie na Kaukazie. Autorzy dowodzą, że ów konflikt zaczął się w 1994 roku, kiedy to rosyjskie służby specjalne miały rozpętać poprzedzającą pierwszą wojnę czeczeńską kampanię terrorystyczną, przypisywaną później Czeczenom. Główna teza publikacji jest twierdzenie, że seria ataków bombowych na budynki mieszkalne w 1999 roku przed drugą wojną czeczeńską i wyborami prezydenckimi była kontynuacją scenariusza zainicjowanego w

pierwszej połowie lat 90. Działania te w konsekwencji doprowadziły do wywindowania do władzy mało wówczas znanego Władimira Putina oraz jego towarzyszy z dawnego KGB. W książce starano się również ocenić na ile działania Putina i dawnego KGB pomogły osiągnąć zasadnicze cele w polityce wewnętrznej i bezpieczeństwa Rosji. Z pewnością zasadniczą mocną stroną książki jest to, że informacje pochodzą niejako „z pierwszej ręki”, gdyż obaj autorzy mieli okazję zaznajomić się ze sposobami działania i codziennością funkcjonowania rosyjskich służb specjalnych.

Kolejną ważną publikacją Felsztńskiego jest przygotowana wspólnie z Władimirem Pribyłowskim książka *„Korporacja zabójców. Rosja, KGB i prezydent Putin”* (polskie wydanie: 2008). W monografii autorzy starają się przeświecić drogę polityczną i prezydenturę Władimira Putina. Jest to zatem swoista, bo niepełna, biografia polityczna Putina. Autorzy wnikliwie analizują również działalność rosyjskich służb specjalnych. Demaskują mechanizmy polegające na fałszowaniu wyborów, podporządkowywaniu mediów publicznych i prywatnych, jak również wasalizacji co bardziej wpływowych oligarchów. W publikacji opisane zostały również metody sprawowania władzy związane z mordami politycznymi. Elementem książki, który należy ocenić pozytywnie jest zapewne to, iż autorzy analizują działania rosyjskich służb specjalnych przez pryzmat drogi politycznej Władimira Putina. Co istotne, Felsztński i Pribyłowski wykorzystali w książce informacje zebrane od wpływowych ludzi, oligarchów, jak i byłych pracowników radzieckich i rosyjskich służb specjalnych. W publikacji podano wiele działań służb, związanych choćby z sukcesją prezydentury po Borysie Jelcynie czy „namaszcczeniem” na nowe stanowisko Władimira Putina.

Następną publikacją Jurija Felsztńskiego wartą odnotowania jest przygotowana wspólnie z Michaiłem Stanczewem monografia *„Trzecia wojna światowa? Bitwa o Ukrainę”* (polskie wydanie: 2015). Jest to pierwsza książka Felsztńskiego opublikowana po rozpoczęciu zbrojnej rebelii w Donbasie wspieranej przez Rosję. W monografii autorzy stawiają tezę, że ów konflikt jest w istocie rywalizacją między Rosją a Zachodem i – w konsekwencji – musi przerodzić się w wojnę o skali ogólnoświatowej. Autorzy wskazują na liczne poszlaki wskazujące na znaczne prawdopodobieństwo takiego scenariusza, argumentując za pomocą licznych analogii historycznych. Wedle nich główną przyczyną konfliktu jest próba odbudowy imperium przez Rosję Putina oraz chęć zapisania się rosyjskiego prezydenta na kartach historii. Nie bez

znaczenia jest kagiebowski rodowód Putina oraz znacznej części jego politycznego otoczenia, które próbuje aplikować w sferze polityki metody działania rodem ze służb specjalnych.

Istotną, z punktu widzenia realiów funkcjonowania państwa rosyjskiego, publikacją jest również monografia *„Od Dzierżyńskiego do Putina. Służby specjalne Rosji w walce o dominację nad światem 1917-2036”*. Napisana przez Felsztńskiego wspólnie z Władimirem Popowem książka poświęcona została historycznej refleksji na temat wpływu służb specjalnych na państwo rosyjskie (w różnych jego formach) poczynając od rewolucji październikowej (Felsztński, Popow 2022). Co istotne, projekcja dotycząca rozwoju wpływu służb specjalnych na Rosję jest prowadzona aż do 2036 roku, to jest do spodziewanego końca prezydentury Władimira Putina. Autorzy przedstawiają proces powolnego przejmowania władzy w Rosji przez służby specjalne. Proces ów zainicjowany został w grudniu 1917 roku, kiedy to utworzono Wszechrosyjską Komisję Nadzwyczajną (WCzK) kierowaną przez Feliksa Dzierżyńskiego. Jest on kontynuowany we współczesnej Rosji, w której – jak starają się udowodnić autorzy – kluczową rolę w zarządzaniu państwem odgrywają struktury siłowe, w tym przede wszystkim służby specjalne. Już sam fakt, że prezydentem Rosji jest były kagiebiasta i był szef Federalnej Służby Bezpieczeństwa ma – zdaniem autorów – wskazywać na specyficzny sposób sprawowania rządów i budowania struktur państwowych. W publikacji przedstawiono również wieloletnią historię rywalizacji radzieckich służb specjalnych z Komunistyczną Partią Związku Radzieckiego, prowadzoną w wielu sferach i na różnych polach. Zwycięsko z owej rywalizacji wyszły w 1991 roku służby specjalne. Konsekwencją tego było również przejęcie władzy przez Władimira Putina, co jeszcze bardziej wzmocniło rolę i znaczenie służb specjalnych w Rosji. Zgodnie z przypuszczeniami autorów, Putin zamierza pełnić funkcję prezydenta Federacji Rosyjskiej do 2036 roku. Tym samym, co najmniej tak długo będzie wdrażany dość specyficzny model sprawowania władzy oparty na wszechmocy służb specjalnych i dalszym ograniczaniu praw politycznych społeczeństwa. Autorzy przedstawiają zatem dość pesymistyczną wizję przyszłości Rosji, która będzie popadała w coraz większą zależność od służb specjalnych.

Wspomniana we wstępie monografia *„Czas zabójców...”* stanowi kontynuację rozważań autora na temat systemu władzy we współczesnej Rosji. Przygotowana we współpracy z Władimirem Pribyłowskim książka została pierwotnie wydana w wersji anglojęzycznej w 2008 roku nakładem Gibson Square Books. W 2022 roku opublikowano polskie

wydanie, dodać należy, już po tajemniczej śmierci W. Pribyłowskiego. Zasadniczym celem publikacji było przedstawienie historii dojścia i utrzymywania się Władimira Putina u sterów rządów w Rosji na tle wydarzeń historycznych, takich jak choćby wojna w Czeczenii, poszczególne wybory czy zmiany gospodarcze w Rosji. Osia książki jest porównanie „oficjalnej” biografii Putina z tymi elementami życiorysu rosyjskiego prezydenta, które mniej pasują do oficjalnej biografii. Autorzy posiłkują się m.in. zeznaniami i opowieściami domniemanej biologicznej matki Putina. Miała ona otrzymać zakaz mówienia o faktycznym pochodzeniu i życiorysie Putina do 10 roku życia, jak również miała być nękana przez rosyjskie służby. W książce przedstawiono również powiązania Putina ze znaczącymi firmami i oligarchami oraz mechanizmy korupcyjne obserwowane we współczesnej Rosji. W publikacji przedstawiono również techniki implementacji oszustw wyborczych we współczesnej Rosji. Ostatnia część książki została poświęcona przypadkom niewyjaśnionych śmierci, za które miałyby być odpowiedzialne rosyjskie służby specjalne.

Książka składa się z przedmowy do nowego wydania, pierwszego i drugiego prologu, jedenastu rozdziałów i zakończenia. Na końcu książki umieszczono przypisy do każdego rozdziału. Przedmowa podzielona jest na trzy części. W pierwszej zatytułowanej „Dwadzieścia lat walki z demokracją jej własną bronią” J. Felsztynski przedstawia retrospekcję drogi Putina do władzy oraz jej sprawowania. Zarazem, z perspektywy 2019 roku, analizuje rolę i znaczenie działań krytyków władzy takich, jak Pribyłowski czy Litwinienko w procesie wykrywania i piętnowania skandali na szczytach władzy w Rosji. Analizę tę przeprowadza już z punktu widzenia niejasnych okoliczności śmierci obu wyżej wymienionych współpracowników. W tej części publikacji przedstawiono również krótką historię radzieckich i rosyjskich służb specjalnych oraz proces sukcesji władzy w służbach. Opisano niejasne kulisy dojścia Władimira Putina do władzy oraz procesu jej wzmocnienia. W tej części przedmowy autorzy wysuwają oskarżenia wobec Zachodu o brak właściwej reakcji na agresywną politykę Putina w środowisku międzynarodowym: agresję wobec Gruzji w 2008 roku oraz aneksję Krymu w 2014 roku. Autorzy wskazują również, że Putin buduje swoistą antyzachodnią i antydemokratyczną międzynarodówkę.

W drugiej części przedmowy zatytułowanej „Prezent dla prezydenta” przedstawiono metody sprawowania rządów w Rosji za pomocą skrytobójstw i zastraszania lub eliminowania kluczowych dziennikarzy i oligarchów. Zaprezentowano okoliczności skrytobójczej

śmierci Anny Politkowskiej oraz próby przejęcia kontroli nad działaniami oligarchów. W tej części książki przedstawiono konkluzję, że w istocie współczesna Rosja jest korporacją zarządzaną przez Federalną Służbę Bezpieczeństwa. W trzeciej części przedmowy „Rosja i Putin za prezydentury Miedwiediewa” zaprezentowano kulisy wymiany stanowisk między Władimirem Putinem i Dmitrijem Miedwiediewem. Osnowę monografii poprzedzają również dwa prologi. W pierwszym zatytułowanym „Dzieje nazwy” omówiono ewolucję struktury i nazwy Federalnej Służby Bezpieczeństwa oraz poprzedniczek tej Służby. Z kolei w drugim prologu przedstawiono jeden z epizodów szkolnych lat Władimira Putina.

W rozdziale pierwszym publikacji zatytułowanej „Spisek Korżakowa” przedstawiono proces wewnętrznych przemian KGB po nieudanym puczu Janajewa, w tym tych związanych z wydzieleniem z KGB Służby Bezpieczeństwa Prezydenta (SBP) odpowiadającej wprost za bezpieczeństwo rosyjskiej głowy państwa. Przedstawiono rolę w tym procesie Aleksandra Korżakowa, prominentnego pracownika KGB zajmującego się ochroną radzieckiej wierchuszki, a następnie twórcy SBP. Omówiono kulisy rywalizacji pomiędzy Korżakowem a byłym kagiebiście Filipem Bobkowem. Podkreślono, że dawni pracownicy KGB odegrali istotną rolę w procesie kształtowania rosyjskiej przestrzeni medialnej. Opisano również w jaki sposób służby specjalne miały wpływ na rosyjskie media w kontekście kampanii wyborczej w wyborach prezydenckich 1996 roku.

Rozdział drugi zatytułowany „Kim jest pan Putin?” został poświęcony przedstawieniu pochodzenia Władimira Putina i analizie porównawczej jego oficjalnego i alternatywnego życiorysu. Omówiono niewyjaśnione śmierci osób, które znały prawdziwą biografię Putina. Zacytowano również wypowiedzi wielu świadków, kolegów szkolnych i nauczycieli oraz wywiad z Wierą Nikołajewną Putiną, rzekomą prawdziwą matką Władimira Putina. Następnie autorzy omówili główne elementy oficjalnej biografii Putina: jego młodość, lata szkolne i uniwersyteckie, a następnie wstąpienie do KGB. Przedstawiono również okoliczności wyjazdu do Niemieckiej Republiki Demokratycznej i działalność w tamtejszej komórce KGB. W tym rozdziale zwraca uwagę w szczególności omówienie wypowiedzi świadków potwierdzających jedną bądź drugą wersję życiorysu Putina.

W rozdziale trzecim „Putin w Petersburgu” autorzy wnikliwie analizują rozwój kariery Władimira Putina na tle przemian, jakie dokonywały się pod koniec funkcjonowania Związku Radzieckiego i w

pierwszych latach Federacji Rosyjskiej. Okres ten – dodajmy, naznaczony chaosem i zawirowaniami społeczno-gospodarczymi – wydaje się kluczowy dla wyjaśnienia sposobów działania rosyjskiego prezydenta oraz tego, jak osiągał on kolejne szczeble władzy. Putin dość umiejętnie potrafił zbliżyć się politycznie do mera Petersburga Anatolija Sobczaka, a następnie zdyskontować tę współpracę. Autorzy podkreślają, że „w Leningradzie panowało powszechne przekonanie, że Putin został Sobczakowi »przypięty« przez KGB” (s. 95). Przedstawiono również okoliczności przegranej Sobczaka w wyborach mera Petersburga w 1996 roku oraz będące tego skutkiem przeniesienie się Putina do Moskwy. Znaczna część rozdziału została poświęcona domniemanym przestępstwom i aferom korupcyjnym, w które zamieszany był Putin w trakcie pracy w merostwie Petersburga.

Kolejny rozdział „Putin w Moskwie” zawiera opis okoliczności przenosin Putina do Moskwy, gdzie w 1996 roku podejmuje pracę w administracji prezydenta Borysa Jelcyna. Putin objął wówczas stanowisko zastępcy naczelnika Zarządu Spraw Prezydenta, co z dużą dozą prawdopodobieństwa pozwoliło mu uniknąć odpowiedzialności za afery w petersburskim merostwie. Autorzy opisują jak Putin pnie się po szczeblach władzy w otoczeniu Jelcyna, wykorzystując umiejętnie osobliwe zasady obowiązujące w rosyjskiej machinie biurokratycznej. Zostaje kolejno zastępcą szefa kancelarii prezydenta i zwierzchnikiem Głównego Zarządu Kontroli, dyrektorem FSB, członkiem Rady Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej oraz szefem rządu. Autorzy konstatują, że na żadnym z wymienionych stanowisk Putin nie osiągnął znaczących sukcesów, a bodaj jedyną znaczącą operacją było usunięcie ze stanowiska cechującego się wątpliwą moralnością prokuratora generalnego Rosji Jurija Skuratowa (s. 175).

W rozdziale piątym zatytułowanym „Druga wojna w Czeczenii” autorzy przedstawiają wojenny kontekst zmiany na stanowisku prezydenta Rosji w 2000 roku. Autorzy starają się udowodnić, że przeprowadzenie zamachów w Bujnaksku z 4 września 1999 roku oraz ataki terrorystyczne w Moskwie, Wołgodońsku i Riazaniu (nieudany) we wrześniu 1999 roku miały na celu zbudowanie odpowiedniego uzasadnienia dla zainicjowania drugiej wojny czeczeńskiej, a w konsekwencji wzmocnienia politycznej pozycji Władimira Putina. Autorzy wskazują również szereg informacji mających udowodnić, że za organizacją zamachów stała Federalna Służba Bezpieczeństwa. Kontynuacją tego wątku jest treść rozdziału szóstego zatytułowanego „Sukcesor”. Opisano w nim okoliczności sukcesji władzy po ustępującym

prezydencie Jelcynie. Wskazano, że tłem realizacji operacji sukcesji władzy była druga wojna czeczeńska. Następnie opisano kampanię wyborczą i same wybory prezydenckie z marca 2000 roku. Istotnym walorem tej części publikacji jest opisanie mechanizmów fałszowania wyborów i statystyk wyborczych.

W rozdziale siódmym zatytułowanym „FSB, oligarchowie i klany” opisano początki władzy Putina i umacnianie się na stanowisku prezydenta. Istotnym etapem tego procesu było utworzenie okręgów federalnych jako dodatkowego poziomu organizacji władzy w Rosji oraz zreformowanie izby wyższej rosyjskiego parlamentu. Kolejnym elementem wzmacniania władzy Putina była tzw. wertykalizacja władzy polegająca m.in. na przekazaniu gubernatorom i rządowi federalnemu uprawnień związanych z rozwiązywaniem legislatyw poszczególnych podmiotów federalnych w sytuacji, gdy ich decyzje nie pozostają zgodne z prawem federalnym. Nadano również władzom federalnym szereg uprawnień kontrolnych, legislacyjnych i kreacyjnych w odniesieniu do gubernatorów (s. 229-230). W rozdziale opisano również kształtowanie się oligarchicznej mozaiki klanów i grup wpływu w otoczeniu Putina. Autorzy wskazali, że genezy oligarchizacji życia społeczno-politycznego Rosji należy doszukiwać się w czasach Jelcyna. Zaznaczono zarazem, że Putin podjął się dzieła podporządkowania oligarchów i usunięcia tych krnąbrnych, czego przykładem jest opisywany w książce casus Michaiła Chodorkowskiego. W rozdziale wskazano również, że jednym z czynników wzmacniania władzy Putina było promowanie na różne stanowiska państwowe ludzi związanych z FSB. Elementem charakterystycznym pierwszych lat prezydentury Putina była szeroko opisana przez Felsztńskiego i Pribyłowskiego tzw. szpiegomania (s. 259-276). Jej przejawem było z jednej strony zaostrzenie prawa rosyjskiego a z drugiej narracja podtrzymywana przez rosyjskie władze, dotycząca rzekomego permanentnego zagrożenia ze strony obcych służb specjalnych.

Rozdział ósmy pod tytułem „Przyjaciele prezydenta czyli »agenci i cele«” został poświęcony związkom Władimira Putina z KGB oraz ludźmi, którzy w największym stopniu wpłynęli na karierę Putina. Autorzy wskazują już na początku, że prezydent Rosji nie tylko wywodzi się z tej specyficznej służby, ale poświęcił jej prawie całe dorosłe życie do momentu objęcia władzy. Autorzy wskazują m.in. Siergieja Czemezowa, Romana Cepowa, wspomnianego już Aleksandra Korżakowa, Nazira Chapsirokowa, Aszota Jegiazariana, Leonida Tiagaczowa czy Jurija Szutowa. Starają się wnikliwie prześledzić powiązania pomiędzy

osobami z otoczenia Putina oraz to jak wpływali oni na decyzje podejmowane na najwyższych szczeblach władzy.

W rozdziale dziewiątym zatytułowanym „Demokracja ręcznie sterowana” opisano praktyczne aspekty sprawowania władzy w Rosji. Zgodnie z wyjaśnieniami autorów „demokracja sterowana to naukowe określenie oligarchicznej władzy rosyjskiej nomenklatury, w której kluczowy aspekt owego sterowania stanowią wybory” (s. 318). I właśnie sam proces wyborczy, wyborcze manipulacje, fałszerstwa oraz dyskryminacja i eliminowanie z procesu wyborczego najgroźniejszych konkurentów Putina stanowi istotę wspomnianej wcześniej demokracji sterowanej. Rozdział zawiera przegląd różnorodnych manipulacji, jakich dopuszczały się rosyjskie władze w celu osiągnięcia korzystnych dla siebie rezultatów wyborów. Jest przy tym spisem nieprawidłowości i prezentacją różnorodnych technik i metod takiego kształtowania procesu wyborczego, by osiągnąć pożądany rezultat. Warto przy tym podkreślić, że autorzy cytują wiarygodne źródła informacji potwierdzające wskazane nieprawidłowości. Wskazują zarazem, że tego typu zjawiska są nie tyle wyjątkiem, co wręcz esencją sprawowania władzy w Rosji i to nie tylko na szczeblu federalnym, ale i szczeblu poszczególnych podmiotów wchodzących w skład Federacji Rosyjskiej.

W rozdziale dziesiątym „Tłumienie mediów” opisano kolejny element przejmowania a następnie kontrolowania władzy przez Putina, a mianowicie opanowanie sfery medialnej oraz tłumienie tych mediów, które wykazywały się niezależnością i determinacją w tropieniu nieprawidłowości władzy. Autorzy opisują szereg afer związanych z nieprawidłowościami w relacjonowaniu wojny w Czeczenii, niewyjaśnione zaginięcia i porwania dziennikarzy oraz próby wpływania na media. Opisano m.in. przejęcie imperium medialnego Władimira Gusinskiego skupionego wokół grupy Media-Most oraz przejęcie telewizji ORT z rąk Borysa Bierzowskiego. Kolejnymi celami operacji tłumienia niezależnych od Kremla mediów były m.in. Nowaja Gazieta, Radio Swoboda, telewizja TVS czy też Nowyje Izwiestia. Przedstawiono również w sposób obszerny zmiany prawne dotyczące sektora medialnego w Rosji. Wszystkie te zmiany szły w kierunku ograniczenia niezależności mediów, a następnie ich przejęcia, jak i szczególnego traktowania kapitału zagranicznego w sektorze medialnym łącznie z jego eliminacją z rynku rosyjskiego. Przedstawiono również wprowadzenie ważnych regulacji w prawodawstwie antyekstremistycznym uderzających w niezależność mediów.

Ostatni jedenasty rozdział zatytułowany „Wiek skrytobójców” stanowi swoiste zwieńczenie monografii – traktuje o tym, że jednym z immanentnych sposobów sprawowania władzy w Rosji jest eliminacja wrogów politycznych przy użyciu skrytobójstw. Autorzy już na początku rozdziału wskazują na dowody mające świadczyć, że śmierć Włodzimierza Lenina nie miała charakteru naturalnego, a była rezultatem skrytobójstwa zleconego przez Stalina. Opisano również okoliczności zamordowania Lwa Trockiego. Lata 20. i 30. XX wieku w Związku Radzieckim autorzy określają wręcz jako epidemię morderstw. Wskazano tu na niewyjaśnione okoliczności śmierci m.in. Efraima Sklianskiego, Michaiła Frunze, Wiaczesława Mienżynskiego czy Nadieždy Krupskiej. Co istotne – jak wskazują autorzy – po śmierci Stalina skrytobójcze techniki znacznie się rozwinęły. W latach 50 i 60. XX wieku celem działań KGB stali się pisarze, intelektualiści i byli współpracownicy służb. Autorzy stawiają tezę, że FSB przejęła kagiebowskie metody pozbywania się przeciwników. Stąd nowa fala skrytobójczych śmierci w latach 90. XX wieku i na początku XXI wieku. Dość wymienić śmierć Iwana Kiwelidi, Anny Politkowskiej czy Aleksandra Litwinienki. Zdaniem autorów skrytobójstwa to kolejne narzędzie sprawowania władzy w Rosji Putina.

Publikacja kończy się krótkim zakończeniem, w którym autorzy konstatują, że współcześnie proporcje udziału we władzy w Rosji dwóch ważnych korporacji: FSB i oligarchów uległy zmianie. Kagiebiści, którzy na początku lat dwutysięcznych mieli tylko władzę polityczną obecnie dysponują również władzą ekonomiczną. Kontrolują również sferę medialną, pozwalającą na budowanie poparcia społecznego. Na końcu książki znajduje się obszerny wykaz przypisów odnoszących się do kolejnych rozdziałów monografii.

Oceniając monografię nie sposób nie wskazać na gruntowną wiedzę autorów na temat mechanizmów sprawowania władzy w Rosji. Publikacja „*Czas zabójców...*” stanowi udaną próbę przedstawienia uwarunkowań przemian rosyjskiego systemu społeczno-politycznego. Przedstawia mechanizmy przejmowania władzy oraz kontroli nad kolejnymi sektorami społeczeństwa, gospodarki i systemu politycznego. Autorzy starają się wciągnąć czytelnika w dynamiczną narrację. Co warto podkreślić, książka nie zgłasza pretensji do bycia publikacją wprost naukową, choć autorzy stawiają w niej hipotezy dotyczące zagrożeń demokracji pochodzących od Putina i stworzonego przez niego reżimu, które starają się udowodnić.

Zgłaszając uwagi krytyczne wobec książki, należy w pierwszej kolejności zwrócić uwagę na widoczne w tekście podawanie informacji nie do końca udowodnionych naukowo lub faktograficznie. Dotyczy to w szczególności opisu oficjalnej i alternatywnej wersji życiorysu Władimira Putina. Druga uwaga odnosi się do pojawiającej się miejscami niekonsekwentnej narracji: pewne wydarzenia w najnowszej historii Rosji są omawiane zbyt szczegółowo, zaś inne są jedynie wspomniane. Zarazem główna cecha monografii czyli jej publicystyczny w znacznej mierze, a nie naukowy charakter, stanowi zarówno jego wadę, jak i atut. Nie zmienia to faktu, że monografia doskonale odtwarza mechanizmy dojścia Władimira Putina do władzy, a następnie przejmowania kontroli nad kolejnymi obszarami życia społecznego, politycznego i gospodarczego w Rosji: sferą oligarchów, klasą polityczną, mediami i służbami specjalnymi. Publikacja, choć oryginalnie wydana w pierwszej dekadzie XXI wieku, doskonale odzwierciedla przemiany rosyjskiego systemu społecznego i politycznego, które doprowadziły finalnie do rosyjskiej agresji wobec Ukrainy i – w konsekwencji – zerwania związków Rosji z Zachodem. W rezultacie zbudowania szczelnego systemu władzy żadna grupa społeczna czy polityczna w Rosji nie mogła skutecznie przeciwstawić się agresywnej polityce Rosji w środowisku międzynarodowym. Wskazana charakterystyka i cechy decydują, iż „*Czas zabójców.*” stać się powinien obowiązkową lekturą badaczy zajmujących się współczesną Rosją i przemianami jej systemu społecznego i politycznego.

Krzysztof Żęgota